

UBAS Nordisk
Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter

Fra funn til samfunn
Jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg
på 70-årsdagen

Knut Andreas Bergsvik og Asbjørn Engevik jr. (red.)

UNIVERSITETET I BERGEN

1

UBAS – Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Nordisk 1

Copyright: Forfatterne.

Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen
Postboks 7800
5020 Bergen
Norge
www.hf.uib.no/arkeologisk

ISBN: 82-90273-78-9

ISSN: 1503-9811

Redaktører for denne boken

Knut Andreas Bergsvik
Asbjørn Engevik jr.

Redaksjon for serien UBAS

Terje Østigård
Lars Forsberg
Janicke Zehetner

Layout

Christian Bakke og Jan Kåre Wilhelmsen, Formidlingsavdelingen,
Universitetet i Bergen
Foto av Bergljot Solberg: Magnus Vabø, Formidlingsavdelingen, UiB
Forside/omslag: Arkikon, www.arkikon.no

Trykk

PDC Tangen
Papir: Galerie Art Silk 130 g.
Fonter: Adobe Garamond og Myriad

To store prosjekter som ikke ble realisert

Fundamentet for en målrettet arkeologisk forvaltingspolitikk ble lagt ved fredningsloven av 1905. Da ble de eksisterende landsdelsmuseene tillagt ansvaret for håndhevelse av det nye lovverket. Det ble trukket klare grenser mellom de fem distriktene når det gjaldt plikter og rettigheter rent juridisk. Med andre ord ble det slutt på at en arkeolog fritt kunne velge hva han eller hun ville grave eller samle inn av jordfunnede gjenstander.

Vår første lov om vern om oldtidsarven var et redskap i arkeologisk forvaltningsvirksomhet mer enn den hadde til hensikt å beskytte fragmenter av oldtidens landskap. Og selv om landet nå var blitt delt inn i fem klart definerte distrikter var ikke dette ment som forskningsbarrierer. Studiet av Norges oldtid skulle med andre ord ikke fragmenteres. En arkeolog fra et museumsdistrikt kunne fritt velge tema fra et annet område, riktignok etter samråd med lederen for det aktuelle museet. Eksempelvis gravet Nummedal både i Finmark, på Vestlandet og i Øst-Norge, samtidig som Johs. Bø gransket Komsa-kulturen i nord og drev undersøkelser langt øst på Hardangervidda. Det kan også nevnes at Guttorm Gjessing utførte omfattende bergkunststudier både i Østfold, Trøndelag og Nord-Norge. Kort sagt, forskningen skulle ikke være stengt inne av myndighetenes juridiske regler.

Disse politiske holdningene til grenseoverskridende fornforskning eksisterte til langt inn på 1950-tallet. Men etter hvert vokste det frem et sterkere behov for revirmarkering også rent vitenskapelig. Dette er trolig årsaken til at det ikke lenger blir organisert større felles forskningsprosjekter slik det ble gjort både på 1940- og 1950-tallet, prosjekter som var både grensesprengende og stortenkte (Bø & Hougen 1951). Som student i 1943 og senere som konservator ved Oldsaksamlingen i Oslo noen år senere, ble jeg involvert i to planlagte fellestiltak som aldri ble fullt ut gjennomført og som forlengst er gått i glemmeboken, eller i alle fall hører faghistorien til. Men siden det dreier seg om dristige og omfattende planer som ble utviklet i et lite miljø for over 60 år siden, har jeg trukket de to planskissene frem fra glemsele. Etter mitt skjønn er den første planskissen mest interessant. Det skyldes selvsagt først og fremst det faglige innholdet, men også de to hovedpersonene som sto bak- og ikke minst tiden da dette forskningsprosjektet ble formulert.

Prosjektskissen fra 1943

Den første prosjektskissen er datert 30. mars 1943. Da hadde tyskerne forlenget okkupert mesteparten av Historisk museum. Alt arkeologisk feltarbeid i landet lå nede. Verre var det at okkupasjonsmakten hadde strammet tøylene sterkt slik at for eksempel Universitetet i Oslo var overvåket og administrasjonen kontrollert. Senere på året ble som kjent ca. 1200 mannlige studenter arrestert og all undervisning opphørte. Det var i skyggen av dette terrorregimet at prosjektet med tittelen «Gården. Arkeologiske arbeidsoppgaver» ble lagt frem. Den lille forskergruppen som tenkte store tanker i en trang tid var to professorer og fem konservatorer. Hovedarkitekten bak planen var A.W. Brøgger, den idérike og karismatiske lederen av Oldsaksamlingen. Den andre som skrev under var Haakon Shetelig, som hadde vært den første professoren ved Bergen museum. I unge år hadde begge gravet både vest, sør og øst i landet. De var nasjonalt orientert, men var samtidig utpregete europeere av skoloring og holdninger. På 1920-tallet hadde de utgitt hver sin svært forskjellige bok om Norges oldtid. Brøggers versjon ble oversatt til tysk, Sheteligs til fransk. Allerede tidlig i okkupasjonstiden kom begge i nazipolitiets søkelys. Brøgger ble således fengslet i ett års tid i 1941 og Shetelig ble noe senere forvist fra Bergen og måtte oppholde seg i Oslo til krigen var slutt. Andre deltakere i det som kan kalles idédugnaden vinteren 1943 var Sigurd Grieg (som ett år senere ble fengslet), Guttorm Gjessing, Bjørn Hougen, Sverre Marstrander (som noe senere måtte flykte til Sverige) og Thorbjørn Dannevig Hauge. Dette var forskere som til sammen dekket hele Norges forhistorie. De tre førstnevnte hadde doktorgraden og Dannevig Hauge var i gang med inngående studier av jernvinna - han disputerte i 1946 (Hauge 1946). Det var således en svært kompetent gruppe som initiativtagerne hadde samlet til optimistisk planlegging den dystre krigsvinteren.

For optimistisk var nemlig prosjektskissen som ble ført i pennen av Brøgger. Han refererte kort innleggene fra kollegene på «dugnadsmøtet». På bakgrunn av ideene som den enkelte kom med, og ikke minst supplert med Brøggers egne godt funderte oppfatninger ble planen utformet. Alt dette ble foreløpig summert opp i fem punkter som er gjengitt nedenfor:

1. Topografiske undersøkelser (blant annet gravfeltregistreringer)
2. Spørsmålet om innvandring i romertid og folkevandringstid
3. Gårdens form i gammel tid. Jernaldersanleggenes sosiologiske side
4. Gårdens allsidige omfang som økonomisk enhet («med alle luter og lunnender»)
5. Gravplassene, deres forhold til gård og grend, sosiale samfunnslag

Senere i notatet slås det fast at «...vår hovedtese er at opphavet til den norske gården ligger i steinalderen». Med andre ord var det nødvendig å sette søkelyset på steinalderboplassene «særlig m.h.t. utstrekning, antall ildsteder osv.». Det var naturlig nok Gutorm Gjessing som lanserte ideen om tallet på ildsteder som et viktig element.

Like naturlig var det at Sigurd Grieg argumenterte for betydningen av topografiske granskinger i utvalgte områder, eksempelvis Telemark, og at Bjørn Hougen pekte på Valdres som et viktig distrikt for bosetningshistoriske studier samt «at det burde gjøres forsøk med å legge faste fortidsminner inn på gamle eiendoms- og utskiftningskart». Det kan forøvrig nevnes at det i gruppen var enighet om «ønskeligheten av en bearbeidelse av Rogalandsmaterialet med samlede gårdsanlegg, tufter, gravhauger, gjerder og åkrer».

Det var altså et ærgjerrig prosjekt som ble skissert. Her dreiet det seg ikke om oldsaksstudier, typologi eller kronologiske spørsmål, men om utviklingen av samfunnet i Norge i oldtiden. For den som hadde innsikt i 1940-årenes arkeologimiljø var det lett å se at Brøggers ideer dominerte fremlegget. Han hadde siden 1920-årene vært opptatt av gårdens historie og struktur i vid forstand. Hans hovedmetode var å gå bakover i tid – og å bruke den historiske gården som modell for studiet av oldtidens bondesamfunn. Han nærmet seg 60 år og ville begrense sin rolle i prosjektet til å være inspirator og rådgiver.

Haakon Shetelig's rolle i planarbeidet synes noe uklar. Det er imidlertid sannsynlig at punktet om innvandring i eldre jernalder skyldes hans ideer – dette var jo problemer han lenge hadde vært opptatt av. Men heller ikke Shetelig hadde noe ønske om å ta aktivt del i det påtenkte prosjekttiltaket. Han var for gammel og ville sammen med Brøgger stå som faglig garantist overfor Institutt for Sammenlignende Kulturforskning, der det ble søkt om driftsmidler. Dette var en frittstående stiftelse som den gangen hadde store fondsmidler og som hadde granskningen av seterbruket og gårdssamfunnet på sitt omfattende arbeidsprogram.

Våren 1943 bevilget Instituttet et mindre beløp til et forprosjekt. Det gjaldt første punkt i skissen – topografiske undersøkelser. Her fikk Grieg støtte til registreringer av graver og gravplasser i Vest-Telemark. Jeg ble hyret som assistent og sommeren 43 trålet vi innmark og utmark i fem bygder på leting etter jernaldersminner. Resultatet ble magrere enn forventet. Med registreringsforsøket i Telemark ble den store planen om «Gården» lagt på is. Hovedårsaken til dette var krigens gang: Tyskerne strammet ytterligere grepet. Sensommeren måtte Marstrander – han som ville lete etter bronsealderens antatte storgård – rømme til Sverige. Senere på høsten ble altså 1200 studenter arrestert og universitetet stengt. Oldsakssamlingen fikk eksistere fordi den hadde ansvaret for fornminnevernet. Men vinteren 1944 ble Sigurd Grieg, som i realiteten var den amputerte institusjonenes leder, arrestert. Dermed hadde den store planen til Brøgger og Shetelig fått det endelige dødsstøtet.

Selv om prosjektet studiet av oldtidsgården ble skrinlagt, kom tiltaket likevel til å prege deler av norsk arkeologi i flere år. Bjørn Hougen, som selv i sin tid hadde vært med under planleggingen, brakte videre en del av ideene fra 1942-43 i boken «Fra seter til gård» (Hougen 1947). Guttorm Gjessing som også hadde vært «idéleverandør» utdypet sine tanker om 'den nordnorske steinalderlandsbyen' blant

annet i oversiktsverket «Norges steinalder» (Gjessing 1945). Og selv om jeg var helt i utkanten av «seniorlaget» i 43, fikk den planskissen som ble skapt avgjørende betydning for mine aktiviteter i etterkrigsårene. Utgravningene av jernaldersgården Sostelid i årene 1946-49 var således inspirert av punktene 3 og 4 i planene som Brøgger hadde formulert der oppgaven som nevnt var:

- 1) «å granske 'gårdens form i eldre tid» og
- 2) «gårdens allsidige omfang som økonomisk enhet». Dette og mer til ble gravet, gransket og publisert (Hagen 1953).

De omfattende undersøkelsene av gravfeltene på Hunn fra begynnelsen av 1950-tallet var også i utgangspunktet basert på tanker formulert i skissen fra 1943. I punkt 5 var målet nemlig å granske «gravplasser, deres forhold til gård og grunn, sosiale samfunnslag». Dette var nettopp det som Erling Johansen og jeg gjorde. Vi ønsket å studere et representativt utvalg av mengder med hauger, flatmarksgraver og bautasteiner reist i regelmessige ringer i utmarken til Hunngården. Videre ville vi vurdere gravsystemene i forhold til stedsnavn og landskapet i nærområdet. Intensjonen i idéskissen fra krigen var klart til stede, viljen til å nå målet hadde vi nok også, men andre oppgaver kom etter hvert i veien og resultatene fra de gravtopografiske undersøkelsene ble derfor bare delvis publisert i 1951-52 (Hagen et al. 1951).

Prosjektskissen fra 1951

Jeg har i korte trekk prøvd å gjengi hovedpunktene i den første prosjektskissen fra 1942-43, da norske arkeologer fremdeles kunne tenke og forske samordnet. Tidsutviklingen satte altså en stopper for den overregionale planen som Brøgger hadde ført i pennen og som Shetelig hadde gitt sin støtte til. Men ideene om en bredt anlagt granskning av «den norske gården i forhistorisk tid» likevel ikke gravlagt. I 1950 tok nemlig daværende underbestyrer Bjørn Hougen ved Oldsaksamlingen og professor Johs. Bøe som var styrer av Historisk museum i Bergen fram de gamle planene. Stort sett dreiet det seg om en tilnærmet repetisjon av den gamle idéskissen. Bare et par punkter i det oppgraderte programmet er det i dag grunn til å nevne spesielt. Det er avsnitt fem som gjelder «innvandringsproblemer». Begge de to særdeles kunnskapsrike jernaldersspesialistene vurderte spørsmålet om eksterne eller interne folkeforskyvninger som særskilt interessant. Men bortsett fra en bevilgning til gravfeltregistreringer ble heller ikke arbeidsprogrammet til Bøe og Hougen gjennomført. Fortsatt ble mesteparten av midlene til Instituttet for Sammenlignede Kulturforskning gitt til en ambisiøs forsker som organiserte omfattende kartlegginger og arkivstudier av navnegårdene i historisk tid. Dette arbeidet pågikk i årevis, men ble ikke fullført og publisert.

Forsøket til Bøe og Hougen på å organisere et stort fellesprosjekt var siste gangen norske arkeologer ble oppfordret til å forske i fellesskap mot godt definerte mål. En epoke i norsk fornforskning var med dette i ferd med å ebbe ut. Etter hvert var en ny generasjon kommet på banen i de fem arkeologiske museene og den fant sine egne individuelle veier å gå i forskerlandskapet.

Summary

In 1943, during the Second World War, a group of archaeologists led by Professor A.W. Brøgger at Universitetets Oldsaksamling in Oslo initiated a large-scale, inter-regional research project on the prehistory of Norway. The goals of the project were to explore five different themes, which were mainly restricted to the Iron Age. The themes were 1. Topographical investigations (surveys of grave monuments), 2. The question of immigration during the Roman Iron age and Migration Period. 3. The lay-out of prehistoric farms. On the sociology of Iron Age sites. 4. The farms as economical units. 5. The social relationships between graves, farms and communities. For several reasons, the project was not realised by Brøgger himself. However, some of the individual issues were treated by younger scholars during the late 1940s and 1950s. Some elements of Brøgger's project were taken up again in a new project-plan in 1951 by the professors Johs. Bøe at Historisk museum in Bergen and Bjørn Hougen at Oldsaksamlingen in Oslo. However, by this time, there was little interest in co-operative projects between the different regional archaeological institutions. The new generation of scholars engaged themselves in problems of more regional character.

Litteratur

- Bøe, J. & Hougen, B. 1951. Planene av 1943 og 1951 om «Undersøkelsen av den norske gården i forhistorisk tid». Upublisert stensil i topografisk arkiv, de kulturhistoriske samlinger, Bergen Museum.
- Gjessing, G. 1945. *Norges Steinaldet*. Oslo.
- Hagen, A. 1953. *Studier i jernalderens gårdssamfunn*. Universitetets Oldsaksamlingens Skrifter IV. Oslo.
- Hagen, A., Johansen, E., Christiansen, I.S., Fryd, L., Laursen, J., Munch, J. S., Olsen, O., Skjelsvik, E., Sørensen, O. & Vibe-Müller, K. 1951. Hunn i Borge. Gravningsresultater fra sommeren 1950. *Viking* XV:115-214.
- Hauge, T.D. 1946. *Blesterbruk og myrjern*. Universitetets Oldsaksamlingens Skrifter III. Oslo.
- Hougen, B. 1947. *Fra seter til gård*. Oslo.

